

of the first Pochevskaya sotnya Starodubskiy regiment in the second half of XVIII century. With the help of system of shorthand he shows the structure of several peasant families. P. Laslett's classification of the family households as the most widespread one in the modern historical demography forms the basis of the research as well.

Keywords: *historical demography, household, yard, family, conjugal family unit, generation composition, nuclear family, extended family, multiple family*

УДК 94:314.5-058.232.6(477)“18/19”

Ю. В. Ковальова

ІНСТИТУТ ШЛЮБУ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХХ ст.

У статті автор характеризує процес еволюції сімейно-шлюбних відносин українського селянства під впливом модернізаційних процесів кінця ХІХ – першої чверті ХХ ст. Вказує на вплив позицій держави та церкви на шлюбно-репродуктивну поведінку українців. Автор доводить, що церква залишалась консервативною структурою і дуже повільно реагувала на зміни в сімейних стосунках селян. Простежує, що, незважаючи на суворість церковного законодавства, міцність християнського шлюбу поступово починає розхитуватись з другої половини ХІХ ст. Зазначає, що з революційними подіями ще сильніше почали змінюватись сімейні цінності в родині.

Ключові слова: *інститут шлюбу, шлюбно-сімейні відносини, подружжя, церква, розлучення.*

Протягом віків сім'я є сталою ланкою суспільства, яка найбільш ефективно зберігає культуру і традиції народу. Але початок ХХ століття виявився періодом потрясінь у житті української родини. Цьому суттєво посприяли модернізаційні процеси, зокрема технологізація виробництва, урбанізація, зростання освіченості тощо. В результаті цього, зміни зазнали характер сімейних стосунків, релігійний та буденний світогляд, мораль, менталітет, побут.

Цей вплив на повсякденне життя селянського населення став причиною поступового відходу від традиційної народної культури. Адаптація селян до нових умов відбувалась доволі напружено, оскільки виклики епохи рідко гармоніювали з історично сформованим і все ще домінуючим світобаченням.

Звертаючись до останніх публікацій з даної проблеми, необхідно відзначити, що найбільш цікавими і інформативними є роботи російських та українських дослідників, а саме Б.М.Миронова [1], Р.П.Чмелика [2], А.П.Пономарьова [3], І.М.Петренко [4], О.Р.Кісь [5], та інших. Вони звернули увагу на особливості організації сім'ї та побуту всередині селянської родини, досліджували питання шлюбно-сімейних відносин в українському селі.

Джерельну основу роботи становлять матеріали шлюбнорозлучних справ по Святійшому Синоду, що містяться у звітах обер-прокурора Синоду [6], в яких знаходимо статистичні відомості про причини розлучень та їх кількість по губерніях Російської імперії. Усні джерела, а саме прислів'я та приказки [7], дають можливість дізнатись про вже сформовані віками усталені в народі уявлення щодо сімейних стосунків та шлюбу, ставлення в селянському середовищі до неодруженої молоді та розлучень. Використані також селянські листи, написані у 1926 – 1933 рр. до редакції газети “Радянське село” [8], що містяться у фондах ЦДАВО України. Ці листи є цінними свідченнями для розуміння сімейного побуту та особливостей подружніх відносин часів радянської влади. Залучено джерела з історії Південної України, зокрема, мемуари та щоденники таких селян, як Іван Ярошенко [9] та Василь Рубель [10]. Ці та інші джерела дають можливість подивитись на сімейні відносини з погляду самих членів родини, побачити не той ідеал подружніх стосунків, який пропагували церква і держава згори, а ті реалії сімейного життя, що відбувались насправді в селянських родин.

Великий вплив на шлюбно-репродуктивну поведінку українців другої половини ХІХ ст. мала позиція держави та церкви. Остання дуже повільно і неохоче реагувала на нові вимоги часу, тож суспільство було вимушене діяти незаконно, порушуючи встановлені норми. Це спонукало як світську, так і духовну владу поступово реагувати на виклики модернізації і підлаштовувати своє законодавство до вимог, які ставило суспільство.

Для більш чіткого уявлення тієї ситуації, яка склалася в шлюбному законодавстві на рубежі ХІХ-ХХ ст., необхідно з'ясувати, які справи підлягали розгляду церковних судів, а які підпадали під світську юрисдикцію. Отже, відомству духовних судів належали всі справи, що стосувалися шлюбного процесу, а саме: визнання шлюбів законними або незаконними; про розірвання шлюбів і про посвідчення дійсності шлюбів.

Розгляду світських судів підлягали такі шлюбні справи: про вступ до шлюбу насильницьким шляхом, а також про вінчання в стані божевілля; справи про одруження дітей без волі батьків або опікунів; справи про кровозмішання; справи, що стосувались багатощлюбності і всі ті, що пов'язані з підробками та оманами, вчиненими при укладанні шлюбу; справи за скаргами щодо жорстокого поводження одного з подружжя з іншим [11]. Тобто світські суди займалися питанням правових наслідків шлюбного союзу, і не розглядали справи, що стосувались дійсності самого шлюбу, оскільки останній з точки зору законодавства являв собою духовне таїнство і підлягав веденню церковних судів.

Сама ж православна церква неохоче йшла на розлучення подружжя і робила все для того, щоб цього не допустити. За підтримки держави вона формувала ідеальну модель шлюбної поведінки, пропагуючи пожиттєвість шлюбу, і забороняла розлучення. Будь-які спроби розірвати шлюб розглядалися священнослужителями як посягання на християнську ідею про єдність сім'ї.

Шлюб вважався свідченням порядності людини, її морального обліку й матеріального статусу. Погляди на нього визначались економічно-правовими умовами життя та моральним обов'язком. Адже лише одружившись хлопці та дівчата ставали повноправними членами сільської громади та мали рівне з усіма право голосу [5]. Про важливість шлюбно-сімейних стосунків свідчать такі українські народні прислів'я: "Найлучча спілка – чоловік і жінка!", "Вибирай жінку на цілий вік", "Тоді дівка пишна, як заміж вийшла", "Не та щаслива, що у батька, а та, що замужем", "Із добрим подружжям і горе розгорюєм", "Заміж іти не на рік, а на цілий вік", "Без сім'ї нема щастя на землі", "Вся сім'я вмісті – так і душа на місці", "Нежонатий як вовк, оженився – як шовк", "Один без одного як око без ока" [7].

Неодружена молодь, навпаки, сприймалась селянством як суспільна аномалія, відхилення від норми. Негативне ставлення до неодруженої молоді шлюбного віку простежується у таких народних прислів'ях: "Тоді він буде женитися, коли бики почнуть телитися", "Сиділа дівка та й висиділа дідька", "Хоч за старця, аби не остаться", "Хоч за вола, аби дома не була" [7] та інші. Лише взявши шлюб, можна було повноцінно реалізувати свої гендерні ролі, продовжити свій біологічний рід.

Розлучення ж розглядалось українським населенням в XIX столітті як гріх, що підривав ідею святості шлюбу, яку дуже наполегливо боронила православна церква. Подружжя за релігійними канонами поєднувалось на все життя, що підтверджують слова з Біблії: "Тож, що Бог спарував, – людина нехай не розлучує!" [12, с. 296].

Але міцність християнського шлюбу поступово починає розхитуватись вже в другій половині XIX століття. Юрист К.Арсеньєв у своїй доповіді "Разлучение супругов как необходимый институт брачного права" зазначає, що "разлучение супругов" як один із способів розірвання шлюбу практикувалося серед населення імперії (більшою мірою в середовищі вищого стану), хоча єдиною формою припинення шлюбу в Росії було офіційне розлучення, яке в певних випадках допускалося церквою. Шлюб при "разлучении" формально зберігався, але подружжя жило окремо один від одного [13, с. 1]. У своїй доповіді юрист пропонує "разлучение супругов" звести в ступінь правильно організованого юридичного інституту, яким буде відати світське законодавство, а не церковне [13, с. 35].

Російське законодавство про розірвання шлюбу у XIX ст. було набагато суворішим, ніж в інших європейських країнах, де майже повсюди у другій половині XIX століття поруч з церковним був введений ще й громадянський шлюб [14]. В Росії офіційне розлучення було можливим лише з дозволу церковного суду при дотриманні суворих вимог.

На 1849 рік по всій Російській імперії було зафіксовано 55 випадків розірвання шлюбу за такими офіційними причинами: насильницьке вінчання, існування попередніх шлюбів, що не припинили свою дію законним шляхом, близький ступінь спорідненості, вступ до 4-го шлюбу, за перелюб, через довгу відсутність одного з подружжя з невідомих причин, через заслання одного з подружжя на каторжні роботи або на поселення, через зміну релігії одного з подружжя на молоканство, нездатність до шлюбного співжиття [6, с. 49]. Остання причина вважалась дійсною лише за умови її виявлення після вступу до шлюбу.

В огляді статей X-го тому Зводу Законів Російської імперії наголошується на тому, що важко припустити випадок, коли нездатність до шлюбного співжиття в одного з членів подружжя могла існувати до шлюбу. Але медичні дослідження запевняють, що така нездатність може бути не лише природною, а й набутою з багатьох причин (паралічний стан дітородних частин тіла, позбавлення їх за якихось випадкових обставин, послаблення їх дії внаслідок різних захворювань та інше). Тож причини ці можуть існувати до шлюбу, а наслідки їх можуть виявитись уже під час спільного життя [15, арк. 7 – 8]. "Каково же, в таком случае, положение несчастной женщины, особенно в молодые лета? Ей предстоит страшная, свыше человеческих сил, борьба долга и чести с неизбежными побуждениями природы, – борьба, сопровождаемая физическими страданиями, которые могут окончиться преждевременною смертию, или же нравственное падение, нарушающее благосостояние семейства и оскверняющее священный брачный союз. Развод в таком случае есть единственный и необходимый для временного счастья и вечного спасения обоих супругов выход, который не только не должен быть останавливаем законом, но вменен в непременную обязанность обеим сторонам" [15, арк. 8].

Більша частина всіх розлучень в Росії за 1849 рік відбулась через наявність попередніх шлюбів, які не припинили свою дію законним шляхом, їх нараховується 25, з них 4 – на території українських губерній, а також через довгу відсутність одного з подружжя за невідомих причин (10/0) і через заслання одного з подружжя на каторжні роботи або на поселення (12/0) [6, с. 49].

В 1852 році додається ще одна причина для розірвання шлюбу – "по малолетству" [16, с. 49]. Цього ж року зафіксовано 3 розлучення "по разноверию" [16, с. 49], оскільки церква боролась за чистоту християнської православної віри. Це доводить також поява такого приводу для розірвання шлюбу, як "по прошению новокрещенной из евреек с мужем остающимся в иудействе" [17, с. 69]. Такі розлучення були доволі рідкісним явищем. В звіті обер-прокурора Синоду за 1866 рік жодного розлучення з цього приводу не зафіксовано [17, с. 69].

У 1855 році православна церква дозволила одне розлучення через "обвенчание под чужим именем" [18, с. 49], а в 1858 році вже зафіксовано 3 таких випадки в цілому по Російській імперії [19, с. 65].

З кінця 60-х років XIX століття вже чітко виділяються такі офіційні причини для розлучення: вступ у шлюб за життя одного з подружжя; близький ступінь спорідненості; нездатність до шлюбного співжиття (за

умови її виявлення після вступу до шлюбу); перелюб; через довгу відсутність одного з подружжя за невідомих причин; через заслання одного з подружжя на каторжні роботи або на поселення. Осанні дві причини були найпоширенішими.

За 1840-і – 1850-і роки церква зареєструвала приблизно 770 розлучень на 43 мільйони православного населення імперії, що є дуже малим показником. А от після реформ Олександра II їх кількість стала збільшуватись: з 1867 по 1886 рік відбулось 16 945 розлучень, а з 1905 по 1913 р. – 23 087 [1, с. 176].

Ще треба врахувати той факт, що у другій половині XIX століття кількість розлучень з окремих причин різко зросла, зокрема, однією з найчастіших – стає перелюб. Так, в Російській імперії в 1866 році зафіксовано 11 розлучень з цієї причини, з них – всього 3 розлучення на території українських губерній [17, с. 69]. В 1881 році ця цифра сягає 171 розлучення по всій Росії, з них – 17 на українських територіях [20, с. 65], а в 1883 році – 295 розлучень в Росії, та 60 – в Україні [21, с. 67]. Це явище відображає певні зміни в психології населення (більшою мірою міського) в результаті реформ. Люди починають більш лояльно відноситися до безшлюбності та розлучень.

І все ж таки, відсоток розлучень по всій Російській імперії був відносно невеликий. Це пояснює обмежена кількість законних причин, які могли стати приводом для припинення шлюбу. Справа в тому, що в Російській імперії не було такого закону, який дозволяв би жінці подати заяву на розлучення через погане ставлення до неї чоловіка. В “Юридичному віснику” наводиться стаття мирового судді Я.Лудимера, в якій зазначено, що вже не раз піднімалося питання про необхідність зміни законодавчої бази, аби забезпечити жінку від насильства, але її становище так і не змінилось на краще. Жодна судова установа не в змозі була захистити жінку від жорстокого поводження [22, с. 446]. Найбільше, що міг зробити мировий суддя, – це посадити чоловіка під арешт на недовгий строк, або ж засудити до тілесних покарань. Але, як показувала практика, після повернення додому чоловік вдавався до ще більш жорстоких методів стосовно дружини. Тож розраховувати на розлучення слабшій половині не доводилося навіть у випадках жорстокого побиття та катувань. Крім того, автор статті наголошує на тому, що жінки у вкрай рідкісних випадках подавали скарги на своїх чоловіків, зокрема через безрезультативність такої дії. За свідченням Я.Лудимера, звертатись до волосних суддів було марно, адже останні самі часто застосовували силу щодо своїх дружин та в більшості випадків захищали чоловічу сторону; скаргитися до окружного суду було надто далеко та клопітно, до мирового ж – безрезультатно, оскільки в рамках закону його допомога була дуже обмеженою [22, с. 447].

Цю думку також доводить спеціаліст церковного права М.Заозерський. В своїй статті “О злоупотреблении супружеской властью” він наводить оповідь про селянина, який одного разу вирішив покарати свого коня та почав бити його батогами. В цей час повз нього проїжджала жінка, яка була членом спільноти захисту тварин. Побачивши таке поводження з конем, вона відправила його у поліцію, де він був змушений виплатити штраф у розмірі один рубль. Осад, який лишився від цієї неприємної для чоловіка події, він вирішив “запити” горілкою у шинку, “где грустное его настроение перешло в чувство злобы на всех и вся” [23, арк. 7]. Після прибуття додому селянин у відповідь на перше зауваження жінки щодо його нетверезого стану жорстоко її побив. Мировий суддя, до якого зі скаргою звернулася ця жінка, відніс її побої до особистих образ і не засудив її чоловіка до жодного покарання. Таким чином, “лошадь оказалась счастливее крестьянской жены” [23, арк. 7], адже побої, що отримала тварина, не нанесли суттєвої шкоди її здоров’ю, тим паче, що в майбутньому господар відносився до неї дуже обережно. Селянська жінка, навпаки, наступного разу, коли її чоловік знаходився в нетверезому стані буде піддаватися новим побоям “потому-де, – не жалуйся” [23, арк. 7].

У мемуарах селянина с. Білозірка Херсонської губернії В.Рубеля описується побут родини Івана Данилича, 1819 року народження, жителя с. Білозерка Херсонської губернії. Цей селянин змолоду полюблив випити, а коли нап’ється, то мав звичку не бити, а щипати свою дружину Мотрю. Жінка скаржилася: “Так пощипа усе тіло, що воно зробиться синьо-чорним, усмерть захищував” [10, с. 121]. Автор також вказує на те, що скоріш за все така поведінка чоловіка стала причиною ранньої смерті його дружини: “Може їй помогло скоро вмерти ще й те, так немилостиво вона щипувалась своїм Іваном” [10, с. 129].

Далі автор описує сімейні стосунки свого родича Кіндрата, який випивши горілки втрачав людське обличчя і знущався зі свої жінки Параски, яка передбачивши наслідки намагалась схватитися у садку. Але чоловік знаходив її, намотував волосся дружини на руку і тягнув, та ще при цьому бив ногами. Від смерті жінку не раз рятували односельці: “Збігаються хто з граблями, хто з чим попало і насилу вирвуть” [10, с. 129].

Тож, бачимо, що описані вище обставини певною мірою вплинули не лише на малу кількість розлучень, а й на відносно невелику кількість скарг до суду дружин на жорстоке поводження чоловіків. Зазвичай жінкам доводилось терпіти таке життя, яке часто ставало нормою. А звернення до судових інстанцій відбувалось у вкрай рідких випадках.

Натомість по всій українській території разюча різниця існувала у ставленні щодо допустимої поведінки чоловіка та дружини у ситуації сімейного конфлікту, зокрема – у можливості застосування фізичної сили. Чоловіку дозволялось бити дружину за негідну поведінку (зраду, непокору, лінь, марнотратність тощо) або для її профілактики, бо, як казали в народі: “Як добра, то треба бити, аби си не збавила, а як збавлена – аби си поправила” [24].

Звичаєве право західноукраїнських земель дозволяло жінці покинути чоловіка, який її “збиткував”, та повернутись у дім своїх родичів чи звернутись до суду. Хоча австрійський суд і виносив більшість вироків на користь жінок та карав чоловіків (переважно штрафом), при цьому всіляко намагався запобігти розпаду сім’ї. Оскільки громадська думка за будь-яких обставин засуджувала того, хто покидав сім’ю, жінки, що потерпали від фізичного насильства, найчастіше усе життя мовчки терпіли. До того ж на Лівобережжі лише законом

1863 року жінок було звільнено від публічного тілесного покарання. Застосування дружиною фізичної сили щодо свого чоловіка було неприпустимим [24].

Церква в Російській імперії була дуже консервативною структурою, яка дуже повільно і неохоче слідувала вимогам модернізації. Але питання змін церковного законодавства вже піднімалося серед юристів та мирових суддів. Причому, акцент робився не лише на збільшенні законних приводів для розлучення, а також на переданні частини сімейних справ, якими займається виключно церква, до відомства державних структур.

Такі вимоги ставились тому, що за законами Російської імперії громадські суди не могли діяти всупереч позиції церкви. В громадських судів був свій спектр сімейних питань, якими вони могли займатися, зокрема це справи про права, яких набували чоловік та жінка в результаті укладання шлюбу та інше. Але, якщо в ході розгляду певної справи виникало питання щодо дійсності шлюбу, то така справа неодмінно передавалась на розгляд духовних судів, рішення яких вже не могли спростовувати чи перевіряти громадські суди [11].

Церква намагалась реагувати на зміни, які назріли в суспільстві, але з надмірною обережністю. Ухвалою Святійшого Синоду від 28 лютого 1907 р. було утворено Особливу нараду для обговорення та вироблення проекту, в якому б висвітлювались положення про приводи до розлучення. В рамках цієї наради було проведено 8 засідань в березні – квітні 1907 року і опубліковано “Проект положення про приводи до розлучення”, в якому намічався ряд нововведень [25, с. 3]. Наприклад, більш широке розуміння “нездатності до шлюбного співжиття”: якщо раніше це була дошлюбна нездатність до здійснення статевого акту, то тепер – нездатність до дітонародження; скорочення терміну розлучення з 5 до 3 років, якщо хтось з подружжя довгий час відсутній з невідомих причин; поява нових приводів до розлучення – унаслідок душевної хвороби одного з подружжя, зараження сифілісом, жорстокого поводження одного з подружжя, ухилення одного з подружжя від православ'я.

Серед фахівців почалася дискусія. З критикою проекту виступив професор кафедри церковного права юридичного факультету Санкт-Петербурзького університету М.С.Суворов. Він вважав, що найголовніше, що треба зробити, так це перевести шлюбнорозлучні справи з відомства церковного суду до відомств світського [25, с. 49-50]. Захищав цей проект відомий кантоніст М.О.Заозерський, який в свою чергу вважав, що такий проект якнайкраще відповідає назрілим вимогам часу, і його законодавче затвердження вирішить більшість нагальних проблеми в сфері розлучень [26, с. 246]. Також він з досвіду східної церкви зробив важливий висновок про те, що церква не повинна перешкоджати державі у встановленні нових норм по відношенню до шлюбу, яких вимагає реальне життя. Церква зобов'язана виховувати і підтримувати чистоту шлюбу у свідомості і житті людей, а завданням держави є допомагати особистості та сім'ї там, де під виглядом подружніх відносин міститься насильство над особистістю, або де певні обставини вже зруйнували шлюбні відносини і розлучення є єдиним засобом захистити високу гідність шлюбу.

Російський письменник Микола Лєсков у своїй статті “Бракоразводное забвение (Причини разводів брачних по законам греко-российской церкви)” зазначає, що багато письменників у своїх творах торкаються теми розлучень. Вони зазвичай вказують на те, що законних причин для розлучення занадто мало, оскільки життєві реалії виявляють багато дуже серйозних випадків, за яких співжиття подружжя стає не тільки аморальним, але й цілком неможливим. І тим часом ці випадки не підходять до жодної з законних причин, за якими допускається розлучення: “...Все страждущие от неудобопереносимых несчастных браков обыкновенно приписывают свое безнадежное горе “суровому безучастию церкви”. Им кажется, будто церковь одна своими правилами теснее всего сдавила и стиснула этот вопрос и не хочет оказать никакого снисхождения человеческим нуждам даже в таких случаях, когда жизнь брачная для несчастных супругов становится терзательною и часто угрожает преступлениями” [27, с. 67].

Спроби зміни ти існуючий в Росії шлюбнорозлучний процес неодноразово робилися з другої половини XIX століття. Але, як писав М.С.Лєсков в 1879 році: “многотомительный брачный вопрос, говорят, решен тем, что ему не будет никакого решения: все ожидания облегчительных реформ признаны совершенно и навсегда невозможными...” [27, с. 79].

Таким чином, у другій половині XIX – на початку XX ст. спостерігався процес формування сімейного права. Однак у зв'язку зі зрощенням державних і церковних структур Російської імперії суттєвої демократизації сімейного законодавства не відбулося. Цивільне розлучення не було введено аж до кінця 1917 р., коли декретом “Про розірвання шлюбу” процедура розлучення стала світською і доступною. Справи про розлучення, порушені в односторонньому порядку, були передані з церковного у відання місцевих судів. Прийнятий у жовтні 1920 Кодекс законів про акти громадянського стану, шлюбне, сімейне і опікунське право спрощував процедуру розлучення: розлучення за взаємною згодою відбувався в РАГСі, а за заявою одного з подружжя – в суді [28].

Але зміни в законодавстві щодо розлучення, введені більшовиками, суттєво не вплинули на покращення сімейного становища подружжя. Селяни й надалі, за звичкою, офіційно не розлучались. Селянин Катеринославської губернії Іван Ярошенко у своєму щоденнику згадує, що сестра його дружини, Віра, у 1921 році кинула чоловіка та жила у родині Івана Ярошенка 2 тижні [9, с. 295]. А у 1928 році на Різдво 25 грудня вона вже “розишлась” (тобто розлучилась) і переїхала жити на квартиру [9, с. 309]. А коли хоронили старшу сестру Ярошенка Євдокію, то її чоловіка Івана Кози не було вдома, адже він “ушел от семьи” [9, с. 298]. А молодша сестра Івана Марія у 1921 році “бросила мужа” [9, с. 295], при цьому ні про яке офіційне розлучення мова не йшла.

Про велику кількість подібних випадків дізнаємося з селянських листів, які опубліковані у всеукраїнській селянській газеті “Радянське село”. Дане видання виходило три рази на тиждень і отримувало від селян

приблизно 10 тисяч листів щомісяця [29, с. 244]. Сьогодні у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України зберігається велика кількість дописів читачів "Радянського села", написаних у 1926 – 1933 рр. Дуже важливим для розуміння тодішньої ситуації є те, що редакція газети в своїх оглядах рідко коригувала зміст селянських листів (більшою мірою це робилось лише у випадках неграмотно написаного тексту для забезпечення його розуміння). Це дає можливість побачити справжню картину сімейних відносин на селі, відчути ті проблеми подружжя, які не могла вирішити радянська влада.

Сількор (так називали селян, які регулярно надсилали дописи до редакції газети) з селища Цибулів на Уманщині розповідає про особливу форму приданого, коли чоловік і жінка не реєстрували шлюб заради економічної вигоди. Якщо вдова вдруге виходила заміж у "другий двір", то по закону, у випадку відсутності прямих нащадків, вона повинна була залишити свій наділ земельній громаді. Тож часто люди сходились, жили спільно і вели господарство, а податки платили по двох різних податкових листах. Окрім того, кожне з таких господарств могло підійти під групу "малосилих" і не оподатковуватись [8, арк. 24]. Тож, бачимо, що заради економічної вигоди, яка стояла вище сімейних цінностей, люди жили в громадянському шлюбі, нехтуючи святістю церковного.

Статус жінки в сім'ї з революційними подіями суттєво не змінився. Вона так само страждала від свавілля своїх чоловіків і боялася звертатися до суду. Один з таких випадків описує селянин Перевертайло Грицько Захарович, житель Канівського району. У своєму листі до редакції газети "Радянське село" він акцентує увагу на тому, що має місце велика кількість випадків побиття жінок своїми чоловіками. Зокрема, селянин Грох Ігнат, напившись горілки, без суттєвих причин почав бити свою дружину, покусав їй руку, залишивши синяки по всьому тілі. Жінка поскаржилася до сільської ради, голова якої порадив їй писати скаргу на чоловіка до суду. Але жінка не ризикнула б цього зробити, адже чоловік міг побити її за це ще сильніше, при цьому уникнувши будь-якого покарання [30, арк. 70]. Сам автор зазначає, що це був далеко не поодиноким випадок. Доказом цього є свідчення багатьох селян, які надсилали листи подібного характеру до редакції газети "Радянське село".

Зокрема, сількор з селища Пагурці Бердичівського району (сучасної Вінницької області) під заголовком "Забив вагітну дружину, щоб майна не дати" описує випадок, коли селянин Данило Бухван вирішив вбити свою вагітну жінку Степаниду, (яка вже жила окремо від нього у своєї сестри), аби при розлученні не віддавати їй та дитині частину майна. Для цього він дочекався моменту, коли сестри не було вдома, а сама дружина спала, "виставив двері, пробрався до хати, вдарив два рази сокирою Степаниді під вухо і забив її на смерть" [30, арк. 69].

Частими були випадки, коли чоловік залякував не лише свою дружину, а й погрожував усій її родині. Подібну ситуацію описує в своєму листі Міщенко Онисько, мешканець селища Сосонка, Охтирського району (сучасна Сумська область). Автор зазначає, що колишній комсомолец Микола Задорожний два роки прожив зі своєю дружиною у шлюбі. А коли їхній спільній дитині було біля трьох місяців, чоловік почав виганяти жінку з хати, а дитину хотів лишити собі. Коли ж дружина забрала дитину з собою, то Микола почав їй погрожувати: "Я буду тебе потроху мучить – відріжу тобі зразу по пальцю, потім вуха, ніс ... наберу банду, заріжу тебе і твоїх родичів виріжу" [30, арк. 70]. Таким чином жінка опинилася у страшному становищі, бо ніхто з родичів не хотів приймати її до себе, адже боялися погроз її чоловіка.

Сількор Ванда К. з хутора Мелешки Петрівського району на Роменщині описує випадок, коли селянин Карпо Панасович Диник о 10 годині ночі побив свою 4-річну дитину від першої жінки, а потім "допався" до дружини Катерини і "бив, поки схотів", взяв до рук рушницю, вигнав з хати і погрожував розстріляти. Жінці, в одній сорочці, та з дитиною, довелося ховатися в лісі до опівночі [30, арк. 69]. У таких ситуаціях односельці не завжди могли чимось допомогти, адже самі боялися гніву агресивного чоловіка, який так "розлютувався, то думали, що він увесь хутір поїсть" [30, арк. 69].

З цього та інших листів стає зрозумілим, що селяни часто не звертались до органів влади, адже самі усвідомлювали неефективність їх рішень, безпомічність законодавства у вирішенні багатьох побутових проблем всередині сім'ї.

Тож зі зміною законодавства і з наданням жінкам більших прав, їх становище залишалось скрутним. В реакційному узагальненні газети "Радянське село" до листа Позднякова Павла з Олексіївки (Алчевський район на Луганщині) вказується, що незважаючи на офіційний дозвіл, жінка на початку 20-х років рідко відвідувала громадські збори, адже могла стати "посміховищем серед присутніх селян". Деякий час вважалось, що "жінка, яка ходить працювати на громадські роботи, це все одно, що повія" [30, арк. 70]. Автор листа вказував, що побачивши жінку на зборах селяни казали: "твій Іван у спідниці, а ти у штанях" [30, арк. 71]. Після чого вдома, скоріш за все, чоловік мстився їй за привселюдну образу. На запитання: чому чоловіки б'ють жінок, ті в свою чергу часто відповідали: "Бо заробила!", "Жінка не бита, коса не клепана, то це все рівно", "Жінка не бита, хата не крита, то це одне" [30, арк. 71].

Неспроможність церкви, а згодом радянської влади владнати сімейні конфлікти, які виникали всередині подружжя, призвела до того, що селяни почали діяти в обхід офіційних законів. Зокрема, збільшувалась кількість подружніх зрад, частішали випадки "самовільного розлучення" та інше. Селянин Іван Ярошенко, мешканець с. Томаківки, у своїх мемуарах згадує, що маючи жінку і дітей, частенько навідувався до вдови Варвари Петрівни [9, с. 267], не раз зраджував дружину. Мали місце дошлюбні статеві стосунки. Той же селянин Іван Ярошенко, описуючи свою молодість, часто згадує про стосунки з різними дівчатами: "ходив на досвіткы гулять до Грушки, а ночевал из Феклой Медяньковой", згадував також, як до нього ходила ночувати дівчина Домка [9, с. 264]. Це говорить про те, що офіційне законодавство і позиція церкви не встигали адаптуватися до змін, які так швидко визрівали в сімейних стосунках селянського подружжя.

Отже, питання введення громадянського шлюбу і розлучення було одним з ключових в правовому регулюванні відносин держави й особистості. Це питання було одним з критеріїв визначення соціального статусу громадянина і його свободи.

Тож, бачимо, що виклики модернізації торкнулись також і церковних структур та законодавчої бази. Але церква дуже неохоче йшла на поступки і намагалась всіма силами боронити святість та нерозривність шлюбу. Така позиція сприяла наростанню соціального напруження в суспільстві.

З революційними подіями ще сильніше почав ламатися старий побут, почали змінюватись світоглядні орієнтири молоді. Моральні норми, які до цього так ревно боронила церква, все частіше відходили на другий план. Більш активно розвивалася проституція, а разом з нею і венеричні хвороби. Сімейні стосунки почали розхитуватись. Мали місце випадки, коли бідні дівчата самі намагались звабити хлопця, щоб завагітніти і отримувати аліменти. Суд не завжди виносив чесний вирок, через відсутність правдивих свідчень. Дівчина могла з усіх хлопців, з якими насправді мала статеві стосунки, вказати не на справжнього батька, а на того, хто був більше їй до вподоби. В багатьох випадках дівчата вдавались до дітозгубництва, чи робили аборти у знахарок, після чого могли тяжко хворіти [30, арк. 74].

Селяни зазначали: "В нашій селі молодь на десять відсотків зіпсувалась від початку Революції" [30, арк. 75], з дитячих років вважають себе парубками та дорослими дівчатами, почастишали дошлюбні статеві стосунки серед підлітків.

В кінці XIX – у першій чверті XX ст. перед церквою постало дуже важливе питання: чи й надалі зберігати "святість шлюбу", незважаючи ні на що, чи все ж таки піти шляхом послаблення, і там, де шлюб вже остаточно розпадався, дозволити розлучення. Але до 1917 року на українських землях, які входили до складу Російської імперії, визнавались лише розлучення, які були здійснені виключно церковним судом. Згідно з існуючим законодавством розлучитися подружжю міг дозволити лише Святійший Синод і тільки за обмежених умов. Православна церква дуже неохоче йшла на розлучення подружжя і всіляко намагалась обмежити офіційні приводи для цього в законодавстві Російської імперії. Але поступові зміни, які настигали Російську імперію в умовах модернізації, і, як результат, зміни в психології населення, призводили до того, що селяни поступово почали порушувати церковні норми.

Радянська ж влада, яка прийшла на зміну царату, не суттєво сприяла змінам всередині самої родини. З ліквідацією церковного шлюбу, введенням процедури реєстрації актів цивільного стану та зміною законодавчої бази, більшовицька влада не вирішила багатьох сімейних проблем, що вже давно назрівали. Селяни й надалі в обхід законодавства самостійно вирішували свої сімейні питання, порушуючи офіційно встановлені норми.

Джерела та література

1. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) : В 2 т. / Б. Н. Миронов. – 3-е изд., испр., доп. – СПб. : Дмитрий Буланин, 2003. – Т. 1 : Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – 548 с.
2. Чмелик Р. П. Мала українська селянська сім'я другої половини XIX – початку XX ст. (структура і функції) [Текст] / Р.П.Чмелик ; ред. М. Горбаль. – Л. : Інститут народознавства НАН України, 1999. – 142 с.
3. Пономарев А. П. Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине / АН УССР. Ин-т искусствознания, фольклора и этнографии им. М.Ф. Рыльского; Отв. ред. И. П. Березовский. – Киев: Наук. думка, 1989. – 320 с.
4. Петренко І. М. Визнання шлюбу недійсним і приводи для розлучення подружжя серед українського населення Російської імперії XVIII ст. / І. М. Петренко // "Наука. Релігія. Суспільство". – 2009. – № 2. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/29869/13-Petrenko.pdf?sequence=1>
5. Кісь О. Р. Жінка в українській селянській сім'ї другої половини XIX початку XX століття : гендерні аспекти [Електронний ресурс] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.05 / О. Р. Кісь. – Л., 2002. – 20 с. – Режим доступу: <http://referatu.net.ua/referats/7569/145862>
6. Ведомость о бракоразводных делах по Святейшему Синоду за 1849 год [Електронний ресурс] / [Россия. Синод]. Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего синода за 1849 год. – СПб. : Синодальная тип., 1850. – 98 с. – Режим доступу: <http://books.e-heritage.ru/book/10073415>
7. Українські приказки, прислів'я і таке інше / [уклав М. Номис ; упоряд., приміт. та вступ, стаття М. Пазяка]. – К. : Либідь, 1993. – 187 с.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 388. – Оп. 3. – Спр. 1.
9. Щоденник Івана Ярошенка // Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. – Запоріжжя : РА "Тандем – У", 2005. – С. 261 – 320.
10. Василь Рубель Історія... // Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. – Запоріжжя : РА "Тандем – У", 2005. – С. 101 – 182
11. Васильковський Е. В. Учебник гражданского процесса [Електронний ресурс] / Е. В. Васильковський. – Москва, 1917 г. – Режим доступу: <http://www.allpravo.ru/library/doc2472p0/instrum4301/item4571.html>
12. Євангеліє від Св. Марка // Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена. – United Bible Societies, 1991. – К., 1993. – 10:9. – 957 с.
13. Арсьєньєв К. Разлучение супругов как необходимый институт брачного права (доклад, представленный в заседании гражданского отделения общества 25 февраля 1884 г.) [Електронний ресурс] / К. Арсьєньєв. – Режим доступу: http://www.litres.ru/static/or3/view/or.html?art_type=4&file=1124785&art=489975&user=159644217&cover=/static/bookimages/01/12/48/01124805.bin.dir/01124805.cover.jpg&uuid=d43b0604-1386-11e0-8c7e-ec5afce481d9
14. Белякова Е. В. Проблема церковного суда в России в пореформенное время и попытка ее решения на Поместном Соборе 1917 – 1918 годов [Електронний ресурс] / Е. В. Белякова. – Исторический вестник. – 2002. – №. 1. – Режим доступу: <http://krotov.info/history/20/1910/1917bely.html>

15. Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ). – Ф. XIII. Архів Синоду. – Спр. 4992. Обзорение статей X-го тома Свода Законов, относящихся к брачным союзам. – 10 арк.
16. Ведомость о бракоразводных делах по Святейшему Синоду за 1852 год [Электронный ресурс] / [Россия. Синод]. Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего синода за 1852 год. – СПб. : Синодальная тип., 1853. – 107 с. – Режим доступа: <http://books.e-heritage.ru/book/10073416>
17. Ведомость о бракоразводных делах по Святейшему Синоду за 1866 год [Электронный ресурс] / [Россия. Синод]. Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего синода графа Д. Толстого по ведомству православного исповедания за 1866 г. – СПб. : Синодальная тип., 1867. – 164 с. – Режим доступа: <http://books.e-heritage.ru/book/10073421>
18. Ведомость о бракоразводных делах по Святейшему Синоду за 1855 год [Электронный ресурс] / [Россия. Синод]. Извлечение из отчета по ведомству духовных дел православного исповедания за 1855 г. – СПб. : Синодальная тип., 1856. – 109 с. – Режим доступа: <http://books.e-heritage.ru/book/10073442>
19. Ведомость о бракоразводных делах по Святейшему Синоду за 1858 год [Электронный ресурс] / [Россия. Синод]. Извлечение из отчета по ведомству духовных дел православного исповедания за 1858 г. – СПб. : Синодальная тип., 1860. – 86 с. – Режим доступа: <http://books.e-heritage.ru/book/10073418>
20. Ведомость о бракоразводных делах по Святейшему Синоду за 1881 год [Электронный ресурс] / [Россия. Синод]. Извлечение из всеподданнейшего отчета обер-прокурора Святейшего синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1881 г. – СПб. : Синодальная тип., 1883. – 194 с. – Режим доступа: <http://books.e-heritage.ru/book/10073437>
21. Ведомость о бракоразводных делах по Святейшему Синоду за 1883 год [Электронный ресурс] / [Россия. Синод]. Извлечение из всеподданнейшего отчета обер-прокурора Святейшего синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1883 г. – СПб. : Синодальная тип., 1885. – 421 с. – Режим доступа: <http://books.e-heritage.ru/book/10073440>
22. Лудмер Я. Бабы стоны (Из заметок мирового судьи) [Электронный ресурс] / Я. Лудмер // Юридический вестник. – 1884. – № 11. – Режим доступа: http://www.prlib.ru/elfapps/pageturner2d/viewer.aspx?orderdate=17.02.2014&DocUNC_ID=84150&Token=604nlcCX3K1X4GZh/SEpyg==&lang=ru-RU
23. ІР НБУВ. – Ф. XIII. – Спр. 5040. Стаття Заозерського Н. С. О злоупотреби супружеской властью. – 12 арк.
24. Кісь. О. Подружня рівноправність по селах України (19 – поч. 20 ст.) : питання рівноправності подружжя [Електронний ресурс] / О. Кісь. – Режим доступу: http://www.shevchenko.org/users/shevchenko/cgi/webdata_news.cgi?fid=1066684707&query=pagenum%3D1%26cgifunction%3DSearch&cgifunction=form
25. Суворов Н. С. Замечания на “Проект положения о поводах к разводу, составленный Особым совещанием при Святейшем Синоде” [Электронный ресурс] / Н. С. Суворов. – М. : Печатня А.И. Снегиревой, 1908. – 55 с. – Режим доступа: <http://www.knigafund.ru/books/36891/read>
26. Заозерский Н. А. К вопросу о злосламенном оставлении одним супругом другого, как основании расторжения брака (по поводу книги проф. Н. С. Суворова: Замечания на “проект положений о поводах к разводу”, составленный Особым Совещанием при Священном Синоде. 1908) [Электронный ресурс] / Н. А. Заозерский // Богословский вестник. – 1908. – № 6. – С. 246 – 259. – Режим доступа: <http://www.bogoslov.ru/bv/text/172122/index.html>
27. Лесков Н.С. Бракоразводное забвение (Причины разводов брачных по законам греко-российской церкви) [Электронный ресурс] // Неизданный Лесков. Литературное наследство. – Том 101, Кн. II. – М. : ИМЛИ РАН, “Наследие”, 2000. – Режим доступа: <http://on-island.net/Literature/Litnasledstvo/vol101-2.pdf>
28. Дорская, А. А. Гражданский брак в Российской империи : Историко-правовой аспект [Электронный ресурс] / А.А. Дорская // История государства и права. – 2007. – № 6. – Режим доступа: <http://www.center-bereg.ru/d1105.html>
29. Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.) [Електронний ресурс] / Ред. кол.: Смолій В. А., (гол. Редкол.), Боряк Г. В., Верстюк В. Ф., Даниленко В. М., Кульчицький С. В., Реєнт О. П.; Авт. Кол.: Кульчицький С. В. (кер. авт. кол.), Васильєв В. Ю., Єфіменко Г. Г., Лях С. Р., Марочко В. І., Мовчан О. М., Рябченко О. Л., Смолій В. А., Якубова Л. Д. НАН України. Інститут історії України. – Т. 2. – К.: Інститут історії України, 2013. – 812 с. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?libid=9414>
30. ЦДАВО України. – Ф. 388. – Оп. 3. – Спр. 8.

Ковалёва Ю. В. Институт брака в украинском селе конца XIX – первой четверти XX в.

В статье автор характеризует процесс эволюции семейно-брачных отношений украинского крестьянства под влиянием модернизационных процессов конца XIX – первой четверти XX в. Указывает на влияние позиций государства и церкви на брачно-репродуктивное поведение украинцев. Автор доказывает, что церковь оставалась консервативной структурой и очень медленно реагировала на изменения в семейных отношениях крестьян. Прослеживает, что, несмотря на строгость церковного законодательства, прочность христианского брака постепенно начинает расшатываться со второй половины XIX в. Отмечает, что с революционными событиями еще сильнее начали меняться семейные ценности в семье.

Ключевые слова: институт брака, брачно-семейные отношения, супруги, церковь, развод.

Kovalyova Yu. V. The institute of marriage in Ukrainian village in the end of XIX – the first quarter of the XX centuries.

The author characterizes the process of evolution of the family relations of the Ukrainian peasantry under the influence of modernization processes. The influence of the positions of the state and the church on family and reproductive behavior of Ukrainians is indicated. The author proves that the church remained a conservative structure and reacted to the changes in the family relations of peasants very slowly. He follows the tendency that despite the strictness of church laws, the strength of Christian marriage began gradually to become loose from the second half of the nineteenth century. He also notes that the family values began to change even worse because of the revolutionary events.

Keywords: institute of marriage, family relations, spouses, church, divorce.